

UYGUR HALK DESTANCILIĞININ BUGÜNKÜ DURUMU

İsa ÖZKAN

(Türkiye)

Uygur Türkleri, bugün ekseriyet hâlinde yaşadıkları Doğu Türkistan'a, Moğolistan'da kendi adlarıyla kurdukları Uygur devletinin 840 yılında Kırgızlarca yıkılmasından sonra yerleşmişlerdir (1). X. Asrın başlarında Abdülkerim Satuk Buğra Han ilk Müslüman Türk devletini bu coğrafi saha üstünde kurmuş ve bu devleti 1130 yılında Karahıtaylar yıkarak iktidarı ele geçirmişlerdir. Bundan sonra sırayla Nayman Han'ı Küçlük ve 1217 yılında da Cengiz Han'ın ordusu Doğu Türkistan'ı işgal etmişlerdir. 291 yıl Çağatay evlatlarıyla, onların tayin ettikleri Duglatlarca idare edilen Doğu Türkistan 1658 yılında Hiladayet Hoca'nın hakimiyeti altına girer (2). Bu devir 1759 yılında tek mil ülkenin Çinliler tarafından işgal edilmesine kadar devam eder. Doğu Türkistan Türkleri günümüze kadar süren Çin hakimiyetine karşı birçok isyanlar çıkartmış, kısa ömürlü, mevzî hükümetler kurmuşlardır.

Tarihi çerçevesini kısaca çizdiğimiz Uygur Türkleri, yeni coğrafyalarında Karahşehir, Beşbalık, Karahoça gibi yerleşim merkezlerini kurarak yeni bir şehir medeniyeti vücuda getirmişlerdir. Türklük Bilgisinin en mühim eserlerinden olan Divan-ı Lugati't Türk ve Kutadgu Bilig müellifleri Mahmud Kâşgari ve Yusuf Has Hâcib, Doğu Türkistan hudutları içerisindeki Kâşgar ve Balasagun şehirlerindedir.

Doğu Türkistan'da XIV-XVIII. Yüzyıllar arasında meydana getirilen edebiyat, bütün Doğu ve Kuzey Türklüğünde olduğu gibi Çağatay edebiyatı dairesinde inkişaf etmiştir. XV. Asrın ilk yarısına kadar, Farsça'nın kuvvetli tesiriyle vücuda getirilen klasik edebiyat bu asrın ikinci yarısından itibaren Nevâi ile yeni bir şahsiyet kazanmıştır (3). Nevâi'nin açtığı çığır Türkçenin Farsça karşısında edebiyat dili olarak tercih edilmesi fikrinin güçlenmesine sebep olmuştur. Bilhassa bu asırdan sonra telif edilen klasik edebiyat mahsullerinin halk arasında da itibar gördüğünü hatta sadece münevverlere ait bir zümre edebiyatının pek söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Doğu Türkistan'da XVII. Asırda Xirketi, XVIII. Asrı müteakip Zelilî, Rehim Baba Meşrep. Nevbetî, Muhammed Rehim Kâşgarî, Abdurrahim Nizârî, Yunus Yârkendi, Kasımî, Molla Nîyâz, Norâzahim Ziyâî, Turdî, Garibî, Molla Şakir, Molla Nâzım, Şemseddin gibi şair ve nasirler yetişmiştir. Bu şairlerin eserleri, Halk arasında geniş bir şekilde yayılmış, hatta makam musikilerindeki meşreplere güfte olmuştur (4).

İslâmiyet'ten önceki Türk Edebiyatı nev'ileri olan koşak, sagu, sav ve takşutlar, İslâmiyet'in kabulünden sonra teşekkül eden klasik edebiyatın yanıbaşında koşak (koşma), çoçek (hikâye), dastan, tapaca (bilmece), makal-temsiller (atasözleri) gibi yeni ad ve nev'ilerle zenginleşerek varlıklarını sürdürmüştür. Uygur Türklerinin zengin halk edebiyatı mahsulleri arasında yer alan ve bugün de sözlü gelenekte yaşayan destanlar da ALP ER TUNGA destanından başlayarak XIII. Asırda Uygur Türkçesiyle tespit edilen OĞUZ KAĞAN DESTANI, GÖÇ ve TÜREYİŞ DESTANLARI, KÖROĞLU, MANAS destanı ve DEDE KORKUT BOYLARININ yanı sıra Çaştâni Bey Hikâyesi gibi muhtelif halk hikaye ve masallarında tesiri vardır.

Sözlü gelenekte yaşayan Uygur Halk Destanlarından NÖZÜĞÜM, ÇİN TÖMÜR BATIR, ŞEYİT NOÇI, ABDURRAHMNAN HAN GOCA, KIZIK GÜLÜM, KEMERŞAH VE ŞEMSİCANAN, HORLİKA HEMRECAN, GERİP-SENEM destanları ABDUKERİM RAHMAN

adlı bir bilim adamı tarafında derlenmiş ve 1981 yılında Uygur şivesiyle Urumçi’de yayınlanmıştır (5). Bu destanlardan başka “BOZYĞİT”, “YUSUPBEK-EHMET-BEK”, “SADİR PÖLVAN”, “BABA RUŞEN” gibi otuzu aşkın destan varyantının şifahi halk edebiyatı geleneğinde yaşadığı çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir (6).

Uygur Türk destanlarını konu bakımından başlıca iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Birinci gruptaki destanlar, “Seyit Noçi, Nözügüm, Abdurrahman Han Goca, Sadir Pölvan” gibi muayyen tarihi şahısların 1759-1923 yılları arasında Çin-Mançu Sülalesine karşı vermiş oldukları olağanüstü maceraları konu alır. Destanların hemen hepsinde hürriyet, kahramanlık, aşk, milli felaket temaları işlenmekte; Uygur Türk halkının siyasi, içtimâi, ahlâki, endişe ve özlemleri dile getirilmektedir.

Nözügüm Destanı, İlk defa Bilâl Nâzım tarafından 1860’lı yıllarda tasnif edilmiştir. Abdurrahman Han Goca Destanı ile Sadir Pölvan XIX. Asrın ikinci yarısında, Seyit Noçi Destanı ise XX. asrın başında teşekkül etmiştir. Bu gruba, Türk boyları arasında muhtelif rivayeleri bulunan “GUROĞLU veya BABA RUŞEN” destanını da ekleyebiliriz.

İkinci grup destanlar, YUSUP BİLEN ZELİHA, GERİP-SENEM, TAHİR-ZÜHRE gibi bazıları mesnevi tarzında yazılmış klasik Şark hikâyelerinin zaman içinde tabiatüstü motiflerle bezenerek destan üslubunda işlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Uygur Türkleri, bu türdeki eserleri “çoçek” denilen halk hikâyelerinden farklı düşünüp destan kabul etmişlerdir. İçinde masal ve hikâye unsurlarının fazlaca yer aldığı bu mahsulleri, DESTÂNÎ HİKÂYE olarak nitelendirmek daha uygun olur. Bu grupta mütalaâ edebileceğimiz HORLİKA-HEMRACAN DESTÂNÎ da Batı Türkistan’da özellikle Özbek bahşılarcınca söylenen destanlardan birisidir. Gerip-Senem Destanı ise Batı Türkleri arasında birçok epizodu olan Âşık Garip hikâyesinin XIX. asır klasik Uygur şairi Şemseddin tarafından yeni vak’a motif ve temlerle tasnif edilmiş şeklidir.

Uygur Destanları, “MEDDAH” (--MEDDAL) yahut “VAİZ” adı verilen halk sanatkârlarcınca söylenmektedir. Bu sanatkârlar, ‘samavar çayhanaları’nde, meydanlarda, pazar yerlerinde, sanatlarını icra etmektedirler. Meddahların birçoğu, destanlardan başka, toy ve merasim nahşa-koşakları gibi çeşitli şiirler okuyup, çoçekler de anlatmaktadırlar. Bütün bu an’anevi nev’ileri dutar, rewap, satar gibi Uygur Musiki aletleri eşliğinde belirli teganni ile icra ederler (7).

Destan musikisi, Uygur musikisi içinde önemli bir yer tutar. On iki makamdan ibaret Uygur Klasik Musikisi “çoğ negme”, “dastan” ve “meşrep” bölümlerinden müteşekkildir. “Çoğ negme”den sonra başlayan Uygur halk destanlarının segah ve irak makamlarında örnekleri olmayıp diğer on makama ait örnekler sözlü gelenekte muhafaza edilmiştir. (Çargâh, Pencigâh, Özhal, Ecem, Uşâk, Bayat, Nava, Muşavirenk). Ekseriyetle dutarla 3/4 ‘lük ölçüde bestelenen her bir destanın ezgi yapısı birbirinden farklıdır. Destanların manzum kısımları müzik eşliğinde terennüm edilmekle beraber mensur kısımları herhangi bir nağme olmadan söylenmektedir. Ancak bazı destanlarda mergul adı verilen güftesiz giriş musikisi bulunmaktadır. Makamlara bağlı olarak söylenen destanlar mergul-destan, mergul-destân şeklinde kurulur (8).

Uygurlarda meddahlık sanatı canlı olarak yaşamakla birlikte günümüzde pek meddah yetişmemektedir. Hayatta olan meddahların birçoğu artık yaşlanmıştır. Uygurların yetiştirdiği son devrin en ünlü meddahı, 1881 yılında Yengihisar’da doğan ve 1956 yılında vefat eden TURDİ AHUN AKA’dır. Farklı makamlarda yedi destan söyleyebilen Turdi Ahun Aka aynı zamanda meşhur Uygur Klasik On İki Makam Musikisini maharetle otantik biçimde icra etmekteydi. MEHEMMET MOLLA adlı bir başka meddahın ise on iki parça halk destanını bildiği rivayet edilmektedir. Hayatları zaruretler içinde geçen ve cemiyette pek itibarları olmayan bu rind-meşrep insanların şöhretli temsilcilerinden

olan Avut Ahun 89 yaşında Kâşgar'da vefat etmiş ve geriye Seyit Noçi, Gerip-Senem, Boz Yiğit, Yusupbek-Ehmetbek gibi destanları bırakmıştır. Üzerinde durulmaya değer meddahlardan biri de Hoten'in Karakaş ilçesinden olan "Boz Yiğit, Abdurrahman Han Goca, Tutinam, Gerip Senem" gibi destanların anlatıcısı 61 yaşındaki ŞÂ MEHEMMET'dir.

Uygur Türk destanları, Uygur halkının ruh, duygu, düşünce ideallerini aksettiren estetik seviye kazanmış eserlerdir. Uygur destanlarında epope ve legande izlerini bulmakla beraber, onları tamamıyla ne epope, ne de legande kabul edebiliriz. Destanlar hacim itibariyle pek büyük değildir, ancak birkaç vak'adan kurulmuştur. Dil ve üslup bakımından muhtevastaki aksiyonu aksettiren sade samimi akıcı ifadeleri ihtiva etmektedir. Şekil itibariyle manzum ve mensur karışık yapıya sahiptir. Mensur kısımlar, hikâyelerde olduğu gibi destanlarda da vak'aları açıklayıcı ve vak'alararası geçişleri sağlayıcı birkaç cümleden itibaren kısa unsurlardır. Uygurlar, saz ile şiir söylemeye "KOŞAK KOŞ-", "NAŞHA KÜY-/EYT-" demelerine rağmen destanlardaki manzumeler için "MÜNACAAT" tabirini kullanmaktadırlar.

Manzumelerdeki nazım birimi dördlüktür. Ancak, birkaç şiirin sonunda mesnevi tarzında iki mısradan ibaret beyitlerle, beş mısradan ibaret şekillere de rastlanır. Umumiyetle her kıt'anın ikinci ve dördüncü mısraları kafiyelidir. Destanların manzum kısımlarında kafiye için gramatikal ses benzerlikleri esas alınmıştır. Bazı kıt'alarda mısralar kendi arasında manide olduğu gibi (aaxa) şeklinde kafiyelenmiştir. Haneleri beş mısradan kurulu şiirlerde, beşinci mısra diğer hanelerin birinci mısrası ile kafiyelidir. Nazım birimi beyit olan şiirlerde her beyit kendi içinde mesnevi tarzında kafiyelidir. Nadir de olsa birkaç şiirde dördlüklerin dört mısraı da kendi içinde (aaaa) şeklinde kafiyelenmiştir. Destan metninde yer alan şiirler de yarım ve tam kafiyeler ekseriyet teşkil eder.

Mensur kısımlarda kullanılan cümlelerde fâil-mef'ul-fiil sıralanışına riayet edilir. Bazı destanlarda anlatıma ahenk katan secilere de rastlamak mümkündür. Mensur kısımlar, "elkisse", "Heweri.....'den anlayla" gibi geçiş formelleriyle bağlanır.

Uygur halk destanlarında hece vezninin 4+3=7, 5+5=10, 5+6=11, 4+4+4+4=12, 7+8=15'li kalıpları kullanılmıştır.

Uygur halk destanları motif bakımından oldukça zengindir.

Destanlarda Stith Thompsen'in Motif Index of Folk Literature adlı milletlerarası motif kataloğunda yer alan motiflerin yanı sıra birçok millî motifler de bulunmaktadır. Ayrı bir inceleme konusu olacak kadar zengin olan motifler hakkında fikir vermek için birkaç ilginç örneği burada zikrederek tebliğime son vermek istiyorum.

Horlika-hemrecan, Kemerşah ve Şemsicanan, Çin Tömür Batır destanlarındaki kahramanlar Dede Korkut kitabındaki Basat'ın Tepegözü öldürdüğü boyda olduğu gibi tabiat ve insanüstü varlıklarla savaşırlar. Çin Tömür batır destanında Kanlı Koca oğlu Kanturalı Boyu ve Salur Kazan'ın oğlu Uruz'u tutsaklıktan çıkardığı Boy'larda olduğu gibi kahraman Çin Tömür Batır kırk gün uyur. Yine Çin Tömür Batır Destanında, Kam Büre oğlu Beyrek Boyunda rastladığımız gibi Tömür Batır'ın kör gözü, kardeşi Mehtumsula'nın verdiği toprağı (bazı varyantlarda elmayı) sürmesiyle açılır. Hızır motifi her destanda "appak sakkal, appak sakkal bovay, Hızır, Hızır-İlyas, İlyas" adlarıyla kahramanları güç durumlardan kurtaran birisi olarak yer almaktadır (9).

BİBLİYOGRAFYA

- (1) Toğan, Zeki Velidi, "UMUMİ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ", İstanbul 1946, s.42, 61, 75, 84; Özel Bahaeddin, "UYGUR DEVLETİNİN TEKAMÜL VE YÜKSELİŞ DEVRİ" Tarih Kurumu Belletini c XIX, sayı:73, s:331-337; Tekin, Şinasi, Maytrisimit. Ankara 1976, s12-20; Kafesoğlu, İbrahim, "Uygurlar" TÜRK DÜNYASI EL KİTABI, Ankara 1976, s.728; Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi c.1, İstanbul 1970, s.149-158.
- (2) Arat, Reşit Rahmeti, "Kaşgar Maddesi", İSLAM ANSİKLOPEDİSİ s 410; Buğra, Mehmet Emin, Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul, 1952 s.21; Ch'en Ching-lung, ÇİN VE BATI KAYNAKLARINA GÖRE 1828 İSYANLARINDAN YAKUP BEY'E KADAR DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ, /Doktora Tezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Nu:45/Ankara 1968 s.7; Mehmet Atıf, Kâşgar Tarihi, İstanbul 1882 s.375; Buğra, Mehmet Emin, ŞARKİ TÜRKİSTAN TARİHİ, Kışmir 1359, s.388 v.d.
- (3) Köprülü, Mehmed Fuad, "Çağatay Edebiyatı" TÜRK ANSİKLOPEDİSİ 3.cild, 24.cüz s.270-323
- (4) Abdüşükür, Mehmed Emin, UYGUR HALK KLASSİK MÜZİKİSİ "ON İKİ MUKAM" HEKKİDE, Ürümçi 1980, Milletler Neşriyatı 3. Basım, s.90.; Mamatohunov, Usman, KLASSİK UYGUR EDEBİYATI, Taşkent 1960, s.3-18; Alptekin, Erkin, UYGUR TÜRKLERİ, İstanbul 1978 s.51; Mollaydov, S., UYGUR EDEBİYATI, Almuta 1976, s. 121.
- (5) Abdukerim Rahman, UYGUR HELK DESTANLIRI, Ürümçü 1982, Milletler Neşriyatı
- (6) Abdüşükür, Mehemmet İmin, A.g.eb. s.93
- (7) Ensar, A, -Beşir, Z., UYGUR EL EDEBİYATI, Meskev 1925, s.17.
- (8) Abdüşükür, Mehemmet İmin, A.g.e. s.107-118
- (9) Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1958, s.116, 234.